

πὸν συλλάβαμε ἐντελῶς μὲ τὸ νοῦ καὶ τὸ δικαιολογήσαμε μὲ κά-
θε εἶδους λόγους, παίρνει ἢ ὑποχρέωση πραγματικὰ τῆ μορφῆ
τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς : «πρέπει γιατί πρέπει» ;

Ἄς ἀναλογιστοῦμε δύο διϊστάμενες γραμμὲς ἐξέλιξης, καὶ
κοινωνίες στὸ ἄκρο τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης. Ὁ τύπος κοινω-
νίας πὸν θὰ φανῆ πῶς φυσικός, εἶναι φανερό, θὰ εἶναι ὁ ἐνστι-
κτώδης τύπος : ὁ δεσμός πὸν ἐνώνει τῆ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη τὶς
μέλισσες τῆς κυψέλης μοιάζει πολὺ περισσότερο μὲ κεῖνον πὸν
συνέχει, συναρμολογημένα καὶ ὑποταγμένα τὸ ἓνα στὰ ἄλλα,
τὰ κύτταρα ἐνὸς ὀργανισμοῦ. Ἄς ὑποθέσωμε γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι
ἡ φύση θέλησε, στὸ ἄκρο τῆς ἄλλης γραμμῆς, νὰ ἐπιτύχη κοι-
νωνίες ὅπου ὠρισμένη ἐλευθερία νὰ ἔχη ἀφεθῆ στὴν ἐκλογή
τοῦ ἀτόμου : θὰ καταφέρη ὥστε ὁ νοῦς νὰ ἐπιτύχη ἐδῶ ἀποτε-
λέσματα πὸν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν, ὡς πρὸς τὴν κανονικότη-
τά των, μὲ κεῖνα τοῦ ἐνστίκτου στὴν ἄλλη γραμμῆ· ὁ νοῦς
θὰ εἶχε καταφύγει γ' αὐτὸ στὴν ἔξῃ. Κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἔξεις
αὐτὲς θὰ εἶναι στὴ φύση τῆς ἐνδεχόμενης. Τὸ σύνολό τους ὅμως,
μᾶλλον ἢ συνήθεια νὰ ἀποκτοῦμε αὐτὲς τὶς ἔξεις, ὄντας στὴν
ἴδια τῆ βάση τῶν κοινωνιῶν καὶ ἐξασφαλίζοντας τὴν ὑπαρξή
των, θὰ ἔχη δύναμη πὸν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴ δύναμη
τοῦ ἐνστίκτου, καὶ στὴν ἔνταση καὶ στὴν κανονικότητα. Τοῦτο
ἀκριβῶς ὠνομάσαμε «τὸ σύνολο τῆς ὑποχρέωσης». Ἄλλωστε
θὰ πρόκειται μόνο γιὰ κοινωνίες ὅπως εἶναι βγαίνοντας ἀπὸ
τὰ χέρια τῆς φύσης. Θὰ πρόκειται γιὰ κοινωνίες πρωτόγονες
καὶ στοιχειώδεις. Ἄλλὰ τοῦ κάκου ἢ ἀνθρώπινη κοινωνία θὰ
προοδεύη, θὰ γίνεται πολὺπλοκή καὶ θὰ ἐκπνευματώνεται : τὸ
καταστατικὸ τῆς ἰδρύσεώς της, ἢ μᾶλλον ἢ πρόθεση τῆς φύσης
θὰ παραμείνη.

Τὰ πράγματα λοιπὸν ἔγιναν ἀκριβῶς ἔτσι. Χωρὶς νὰ ἐμ-
βαθύνωμε σὲ ἓνα σημεῖο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀσχοληθήκαμε ἄλλοῦ,
ἄς ποῦμε ἀπλῶς ὅτι νοῦς καὶ ἐνστικτο εἶναι μορφὲς τῆς συνεί-
δησης, πὸν στὴν ὑποτυπώδη κατάσταση ἢ μιὰ διείσδυσε στὴν
ἄλλη καὶ χωρίστηκαν ὅταν μεγάλωσαν. Ἡ ἀνάπτυξη ἔγινε στὶς
δύο γραμμὲς ἐξέλιξης τῆς ζωῆς τῶν ζώων, μὲ τὰ ἀρθρόποδα
καὶ τὰ σπονδυλωτά. Στὸ ἄκρο τῆς πρώτης στιγμῆς εἶναι τὸ ἐν-
στικτο τῶν ἐντόμων, εἰδικώτερα τῶν ὑμενόπτερων· στὸ ἄκρο τῆς
δεύτερης εἶναι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Ἐνστικτο καὶ νοῦς οὐσια-
στικὸ τους θέμα ἔχουν νὰ χρησιμοποιοῦν ἐργαλεῖα : ἐδῶ ἐργα-
λεῖα πὸν ἐπινοήθησαν, ἐπομένως μεταβλητὰ καὶ ἀπρόβλεπτα·
ἐκεῖ ὄργανα πὸν προσφέρθησαν ἀπὸ τὴ φύση, καὶ ἐπομένως ἀ-

μετάβλητα. Τὸ ἐργαλεῖο ἄλλωστε εἶναι προωρισμένο γιὰ μιὰ ἐργασία, καὶ τὸ ἔργο του εἶναι τόσο πιὸ ἀποτελεσματικὸ ὅσο πιὸ εἰδικευμένο εἶναι, ἀκόλουθα πιὸ κατανεμημένο σὲ ἐργάτες ποὺ ἔχουν διάφορες ἰκανότητες καὶ ποὺ ἀμοιβαῖα ὁ ἓνας συμπληρώνει τὸν ἄλλον. Ἔτσι, σὰν ἰδεατὸ κῦμα ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι μέσα στὸ ἔνστικτο ὅπως καὶ μέσα στὸ νοῦ· τὸ ἰδεῶδες της βρίσκει τὴν πιὸ πλήρη πραγμάτωσή του ἀπ' τὴ μιὰ μέσα στὴν κυψέλη ἢ στὴ μυρμηγκοφωλιά, ἀπ' τὴν ἄλλη στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Ἀνθρώπινη ἢ ζωικὴ, ἡ κοινωνία εἶναι μιὰ ὁργάνωση· προϋποθέτει συναρμολόγηση, καὶ γενικὰ ὑπόταξη τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο, ὁρισμένων στοιχείων· παρουσιάζει λοιπὸν ἓνα σύνολο κανόνων ἢ νόμων ἢ ἀπλᾶ βιωμένο ἢ, κάτι περισσότερο, ποὺ τοῦ ἔχομε τὴν παράστασή του στὸ νοῦ μας. Ἀλλὰ σὲ μιὰ κυψέλη ἢ σὲ μιὰ μυρμηγκοφωλιά, τὸ ἄτομο εἶναι δεμένο στὴν ἀπασχόλησή του ἀπὸ τὴ σύστασή του, καὶ ἡ ὁργάνωση εἶναι σχετικὰ ἀμετάβλητη, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη πολιτεία εἶναι μεταβλητὴ στὴ μορφή, ἀνοιχτὴ σὲ κάθε πρόοδο. Τὸ συμπέρασμα ποὺ βγαίνει εἶναι, ὅτι στὶς πρῶτες κοινωνίες κάθε κανόνας ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴ φύση, εἶναι ἀναγκαῖος· ἐνῶ στὶς ἄλλες ἓνα μόνο πρᾶγμα εἶναι φυσικό, ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ κανόνα. Ὅσο περισσότερο λοιπὸν θὰ σκάψωμε μέσα σὲ μιὰν ἀνθρώπινη κοινωνία, ἕως τὴ ρίζα τῶν ποικίλων ὑποχρεώσεων, γιὰ νὰ φτάσωμε στὴν ὑποχρέωση γενικὰ, τόσο περισσότερο ἡ ὑποχρέωση θὰ τείνη νὰ γίνῃ ἀναγκαιότητα, τόσο περισσότερο θὰ πλησιάσῃ σὲ ὅ,τι ἔχει ἐπιτακτικὸ, στὸ ἔνστικτο. Καὶ μὲ ὅλα ταῦτα θὰ ἔπεφτε κανεὶς σὲ μεγάλη πλάνη ἂν ἤθελε νὰ ἀναφέρῃ στὸ ἔνστικτο μιὰ ἐπὶ μέρους ὑποχρέωση, ὅποια καὶ νὰ ᾖ. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει πάντα νὰ σκέφτεται κανεὶς εἶναι ὅτι, ἐνῶ καμμιά ὑποχρέωση δὲν εἶναι ἐνστικτώδης στὴ φύση της, τὸ ὅλο τῆς ὑποχρέωσης ἴθι ἦταν ἔνστικτο, ἂν οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες δὲν εἶχαν κατὰ κάποιο τρόπο ἔρμα ἀπὸ μεταβλητικότητα καὶ ἀπὸ νοῦ. Τὸ ὅλο τῆς ὑποχρέωσης εἶναι δυνατικὸ ἔνστικτο σὰν ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴ συνήθεια τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ἡ ἠθικὴ μιᾶς κοινωνίας μπορεῖ, ἀλήθεια, νὰ παραβληθῇ μὲ τὴ γλῶσσα της. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι, ἂν τὰ μυρμηγκία ἀνταλλάσσουν σήματα, ὅπως φαίνεται πιθανό, τὸ σῆμα τοὺς τὸ παρέχει τὸ ἴδιο τὸ ἔνστικτο ποὺ τὰ βάζει σὲ ἐπικοινωνία. Ἡ γλῶσσα, ἀντίθετα, εἶναι προϊόν ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὴ χρήση. Τίποτε, οὔτε στὸ λεξιλόγιο οὔτε καὶ στὴ σύνταξη, δὲν ἔρχεται ἀπὸ τὴ φύση. Ἀλλὰ εἶναι φυσικὸ νὰ μιλοῦμε, καὶ τὰ ἀμετακί-

νητα σημεία πού πηγή τους έχουν τή φύση, τὰ ὅποια πιθανῶς χρειάζονται σέ μιὰ κοινωνία ἐντόμων, ἀντιπροσωπεύουν τὸ τί θὰ ἦταν ἡ γλῶσσα μας, ἂν ἡ φύση, χορηγώντας μας τὴν ἱκανότητα τῆς ὁμιλίας, δὲν πρόσθετε τούτῃ τὴ λειτουργία τὴν κατασκευαστική καὶ χρησιμοποιοητική τοῦ ὄργάνου, τὴν ἀκόλουθα ἐπινοητική, δηλαδή τὸ νοῦ. Ἄς ἀνατρέχουμε ἀδιάκοπα στὸ τί θὰ ἦταν ἡ ὑποχρέωση, ἂν ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία ἦταν ἐνστικτώδης ἀντὶ πού εἶναι νοητική: δὲ θὰ ἐξηγήσωμε ἔτσι· καμμιά ἰδιαίτερη ὑποχρέωση, θὰ δώσωμε μάλιστα τῆς ὑποχρέωσης γενικὰ μιὰ ἰδέα ἐσφαλμένη, ἂν περιοριζόταν κανεὶς σ' αὐτήν· καὶ ὅμως θὰ πρέπει νὰ σκεφτόμαστε τούτῃ τὴν ἐνστικτώδη κοινωνία, σὰν ἓνα ἀντίστοιχο τῆς νοητικῆς κοινωνίας, ἂν δὲ θέλωμε νὰ καταπιαστοῦμε μὲ τὴν ἀνερεύνηση τῶν θεμελίων τῆς ἠθικῆς χωρὶς ὀδηγητικὸ μῖτο.

Ἐκ τῆς ἀποψη αὐτῆ χάνει ἡ ὑποχρέωση τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα της. Προσδένεται πρὸς τὰ πιὸ γενικὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς. Ὄταν τὰ στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν ἓνα ὄργανισμὸ ὑποβάλλονται σὲ αὐστηρὴ πειθαρχία, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι αἰσθάνονται ὑποχρέωση καὶ ὅτι ὑπακούουν σὲ κοινωνικὸ ἐνστικτο; Ἄσφαλῶς ὄχι· ἂν ὅμως ὁ ὄργανισμὸς αὐτὸς εἶναι μόνιμη κοινωνία, ἡ κυψέλη καὶ ἡ μυρμηγκοφωλιὰ εἶναι πραγματικοὶ ὄργανισμοί, πού τὰ στοιχεῖα των συνδέονται μὲ ἀόρατους δεσμούς· καὶ τὸ κοινωνικὸ ἐνστικτο τοῦ μυρμηγκιοῦ,—ἐννοῶ τὴ δύναμη χάρη στὴν ὁποία ἡ ἐργάτιδα, λόγου χάρη, ἐκτελεῖ τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὅποιο εἶναι προωρισμένη ἀπὸ τὴ σύστασή της—δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὴν αἰτία, ὅποια καὶ νὰ ᾖ, χάρη στὴν ὁποία κάθε ἴστός, κάθε κύτταρο σὲ ἓνα ζωντανὸ σῶμα λειτουργεῖ γιὰ τὸ μεγαλύτερο καλὸ τοῦ συνόλου. Ὄχι περισσότερο στὴ μιὰ περίπτωση ἀπὸ ὅσο στὴν ἄλλη ἄλλωστε, δὲν ὑπάρχει ὑποχρέωση μὲ τρόπο καθαρὸ· θὰ ὑπῆρχε μᾶλλον ἀναγκαιότητα. Ἀλλὰ τὴν ἀναγκαιότητα τούτῃ ἀκριβῶς τὴν ἀντιλαμβανόμαστε μὲ διαφάνεια ὄχι πραγματική, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀλλὰ δυνητική, στὸ βάθος τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης. Ἐνα ὄν αἰσθάνεται πὼς εἶναι ὑποχρεωμένο, ὅταν εἶναι ἐλεύθερο, καὶ κάθε ὑποχρέωση, ἅμα τὴ δοῦμε χωριστά, προϋποθέτει τὴν ἐλευθερία. Εἶναι ὅμως ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχουν ὑποχρεώσεις· καὶ ὅσο περισσότερο κατεβαίνομε ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες ὑποχρεώσεις, πού εἶναι στὴν κορυφή, πρὸς τὴν ὑποχρέωση γενικὰ ἢ, ὅπως ἐλέγαμε, πρὸς τὸ ὄλο τῆς ὑποχρέωσης πού εἶναι στὴ βάση, τόσο ἡ ὑποχρέωση μᾶς παρουσιάζεται σὰν τὴν ἴδια τὴ μορφή πού παίρνει ἡ ἀναγκαιότητα.

στην περιοχή της ζωής όταν, για να πραγματοποιήσουμε όρισμένους σκοπούς, απαιτή νοῦ, ἐκλογή καὶ συνεπῶς ἐλευθερία.

Θὰ προβάλουν πάλι ὅτι πρόκειται τότε για ἀνθρώπινες κοινωνίες πολὺ ἀπλές, πρωτόγονες ἢ τέλος πάντων στοιχειώδεις. Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία· ἀλλά, ὅπως θὰ ἔχουμε παρακάτω τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦμε, ὁ πολιτισμένος διαφέρει ἀπὸ τὸν πρωτόγονο πρὸ πάντων στὸ πολὺ μεγάλο πλῆθος ἀπὸ γνώσεις καὶ ἀπὸ συνήθειες πὺ τὶς ἀντλήσεν, ἀπὸ τότε πὺ πρωτοαφυπνίστηκεν ἢ συνείδησή του, ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο διατηροῦνταν. Τὸ φυσικὸ σκεπάστηκε σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ ἀποκτημένο· ὅμως παραμένει, σχεδὸν ἀναλλοίωτο, μέσα στοὺς αἰῶνες· συνήθειες καὶ γνώσεις δὲν ἐμποτίζουν τὸν ὄργανισμό καὶ δὲ μεταδίνονται κληρονομικά, ὅπως τὸ φαντάστηκαν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ φυσικὸ σὰν κάτι πὺ μπορούμε νὰ τὸ παραμελήσουμε, στὴν ἀνάλυσή μας για τὴν ὑποχρέωση, ἂν τὸ εἶχαν συνθλίψει οἱ ἀποκτημένες συνήθειες, πὺ συσσωρεύτηκαν ἐπάνω του στοὺς αἰῶνες τοῦ πολιτισμοῦ. Κρατιέται ὅμως σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, γεμᾶτο ζωὴ, μέσα στὴν πιὸ πολιτισμένη κοινωνία. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε ὄχι για νὰ ἐρμηνεύσουμε τούτη ἢ ἐκείνη τὴν κοινωνικὴ ὑποχρέωση, ἀλλὰ για νὰ ἐξηγήσουμε ἐκεῖνο πὺ ὠνομάσαμε τὸ ὄλο τῆς ὑποχρέωσης. Οἱ πολιτισμένες μας κοινωνίες, ὅσο διαφορετικὲς κι ἂν εἶναι ἀπὸ τὴν κοινωνία για τὴν ὁποία μᾶς προὐρίζεν ἄμεσα ἡ φύση, παρουσιάζουν θεμελιώδη ὁμοιότητα μ' αὐτήν.

Εἶναι, ἀλήθεια, κι αὐτές, κλειστὲς κοινωνίες. Δὲν πειράζει πὺς εἶναι πολὺ μεγάλες σὲ ἔκταση συγκριτικὰ μὲ τὰ μικρὰ συγκροτήματα στὰ ὁποῖα μᾶς ἔφερε τὸ ἔνστικτο, καὶ πὺ πιθανῶς τὸ ἴδιο ἔνστικτο θὰ ἔτεινε νὰ τὰ ξαναφτιάξῃ πάλι σήμερα, ἂν ὄλες οἱ ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς κατακτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ ἐξαφανίζονταν ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἔχουν κατατεθῆ : οἱ μεγάλες σὲ ἔκταση κοινωνίες μας δὲν ἔχουν λιγώτερο γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὡς οὐσία των νὰ περιλαμβάνουν σὲ κάθε στιγμή ὀρισμένο ἀριθμὸ ἀτόμων, νὰ ἀποκλείουν τὰ ἄλλα. Παραπάνω ἐλέγαμε, ὅτι στὸ βάθος τῆς ἠθικῆς ὑποχρέωσης ὑπάρχει ἡ κοινωνικὴ ἀπαίτηση. Για ποιά κοινωνία ἐπρόκειτο ; Για κείνη τὴν ἀνοιχτὴ κοινωνία πὺ θὰ ἦταν ἡ ἀνθρωπότητα ὀλόκληρη ; Ἀφήσαμε μετέωρο τὸ ζήτημα, ὅπως κάνουν συνήθως ὅταν μιλοῦν για τὸ καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς ὁμοίους του. Μένουν μὲ φρονιμάδα στὸ ἀκαθόριστο. Ἀποφεύ-

γουν νὰ βεβαιώσουν, θὰ ἤθελαν ὅμως ν' ἀφήσουν νὰ γίνη πιστευτό, ὅτι ἡ «ἀνθρώπινη κοινωνία» πραγματώθηκεν ἀπὸ τώρα κίολας. Καὶ εἶναι σωστὸ νὰ τὸ ἀφίνη κανεὶς νὰ γίνεται πιστευτό, γιὰτι ἀδιαφιλονείκητα ἔχομε καθήκοντα πρὸς τὸν ἀνθρώπο ὡς ἀνθρώπο (ἂν καὶ τὰ καθήκοντα αὐτὰ ἔχουν ἐντελῶς ἄλλη ἀρχή, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω), καὶ θὰ διατρέχαμε τὸν κίνδυνον νὰ τὰ ἐξασθενίσωμε διακρίνοντάς τα ριζικὰ ἀπὸ τὰ καθήκοντά μας πρὸς τοὺς συμπολίτες μας. Ἡ πράξι βρῖσκει ἔτσι τὸ λογαριασμό της. Μιὰ ἠθικὴ φιλοσοφία ὅμως, ποὺ δὲ θὰ τονίσῃ τούτη τὴ διάκριση, περνᾷ δίπλα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια· οἱ ἀναλύσεις της θὰ εἶναι ἔτσι ἀναγκαστικὰ λαθεμένες. Πραγματικά, ὅταν θέτωμε ὅτι τὸ καθήκον τοῦ σεβασμοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ιδιοκτησίας τοῦ ἄλλου εἶναι θεμελιώδης ἀπαίτηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, γιὰ ποιά κοινωνία μιλοῦμε; Γιὰ νὰ ἀπαντήσωμε, καλὸ εἶναι νὰ ἀναλογιστοῦμε τί γίνεται τὸν καιρὸ τοῦ πολέμου. Ὁ φόνος καὶ ἡ λεηλασία, ἀκόμη ὁ δόλος, ἡ ἀπάτη καὶ τὸ ψέμα δὲν ἐπιτρέπονται ἀπλῶς, εἶναι ἄξια ἐπαίνου. Οἱ ἐμπόλεμοι θὰ ποῦν σὰν τὶς μάγισσες τοῦ Μάκβεθ:

Fair is foul, and foul is fair.

Θὰ ἦταν αὐτὸ δυνατό, ἡ μετατροπὴ θὰ γινότανε τόσο εὐκόλα, γενικὴ καὶ ἀκαριαία, ἂν ἐπρόκειτο ἀλήθεια γιὰ τὴν ὠρισμένη στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν ἀνθρώπο ποὺ μᾶς συνιστοῦσε ὡς τὴ στιγμὴν ἐκείνη ἡ κοινωνία; ὦ, ξαίρω τί λέγει ἡ κοινωνία (ἔχει, τὸ ξαναλέγω, τοὺς λόγους της νὰ τὸ λέγη)· ἀλλὰ γιὰ νὰ γνωρίσωμε τί σκέπτεται καὶ τί θέλει, δὲν πρέπει νὰ ἀκούωμε πολὺ τί λέγει, πρέπει νὰ κυττάζωμε τί κάνει. Λέγει ὅτι τὰ καθήκοντα ποὺ ὀρίζει εἶναι, κατ' ἀρχὴν, καθήκοντα πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ ὅτι στὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, δυστυχῶς ἀναπόφευκτες, ἡ ἀσκησὴ των διακόπτεται. Ἄν δὲν ἐκφραζόταν ἔτσι, θὰ ἔκοβε τὸ δρόμο στὴν πρόοδο μᾶς ἄλλης ἠθικῆς, ἡ ὁποία δὲν ἔρχεται κατ' εὐθειαν ἀπ' αὐτήν, μὰ ποὺ ἔχει κάθε συμφέρον νὰ τὴ φροντίζῃ μὲ προσοχή. Ἐπειτα εἶναι σύμφωνο μὲ τὶς συνήθειες τοῦ πνεύματός μας νὰ θεωροῦμε ἀνώμαλο ὅ,τι εἶναι σχετικὰ σπάνια καὶ ἐξαιρετικό, λόγου χάρι τὴν ἀσθένεια. Ὅμως ἡ ἀσθένεια εἶναι φυσικὴ ὅσο καὶ ἡ ὑγεία, ἡ ὁποία, ἂν τὴν ἐξετάσωμε ἀπὸ ὠρισμένη ἀποψη, εἶναι σταθερὴ προσπάθεια νὰ προλάβωμε ἢ νὰ ἀπομακρύνωμε τὴν ἀρρώστεια. Ἡ εἰρήνη, τὸ ἴδιο, ἦταν πάντα ὡς τώρα προετοιμασία γιὰ τὴν ἀμυνα ἢ

Οἱ δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θεησείας

καὶ γιὰ τὴν ἐπίθεση, πάντως γιὰ τὸν πόλεμο. Τὰ κοινωνικά μας καθήκοντα ἀποβλέπουν στὴν κοινωνικὴ συνοχή· εἴτε τὸ θέλομε, εἴτε ὄχι, μᾶς φτιάχνουν μιὰ στάση πού εἶναι ἡ στάση τῆς πειθαρχίας μπροστὰ στὸν ἐχθρό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, στὸν ὅποιον ἡ κοινωνία κάνει ἔκκληση γιὰ νὰ τὸν ὑποβάλλῃ σὲ πειθαρχία, μ' ὄλο πού εἶναι ἐμπλουτισμένος ἀπ' αὐτὴν μὲ ὅ,τι ἀποκτήθηκε κατὰ τοὺς αἰῶνες τοῦ πολιτισμοῦ, μ' ὅλα ταῦτα ἡ κοινωνία ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ πρωτόγονό του ἐνστικτο, πού τὸ σκεπάζει μὲ τόσο πυκνὸ ἐπίχρισμα. Μὲ λίγα λόγια, τὸ κοινωνικὸ ἐνστικτο πού παρατηρήσαμε στὸ βάθος τῆς κοινωνικῆς ὑποχρέωσης ἀποβλέπει πάντα—μιὰ πού τὸ ἐνστικτο μένει σχετικὰ ἀναλλοίωτο—σὲ κοινωνία κλειστή, ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι. Τὸ κοινωνικὸ αὐτὸ ἐνστικτο, χωρὶς ἀμφιβολία, εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἠθικὴ, πού τὴ στηρίζει καὶ τῆς δανεῖζει κάτι ἀπὸ τὴ δική του δύναμη, θέλω νὰ πῶ ἀπὸ τὸν κατηγορικὸ χαραχτήρα του. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἴδιο δὲν ἀποβλέπει στὴν ἀνθρωπότητα. Γιατὶ ἀνάμεσα στὸ ἔθνος, ὅσο μεγάλο κι ἂν εἶναι, καὶ τὴν ἀνθρωπότητα, ὑπάρχει ὅλη ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τὸ ὠρισμένο ἀπὸ τὸ ἀπεριόριστο, τὸ κλειστὸ ἀπὸ τὸ ἀνοιχτό. Μᾶς ἀρέσει νὰ λέμε ὅτι ἡ μαθητευσὴ τῶν ἀρετῶν τοῦ πολίτου γίνεται στὴν οἰκογένεια καὶ ὅτι, τὸ ἴδιο, μὲ τὸ νὰ ἀγαποῦμε τὴν πατρίδα μας ἐτοιμαζόμαστε νὰ ἀγαποῦμε τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἡ συμπάθειά μας θὰ εὐρύνονταν ἔτσι μὲ συνεχῆ πρόοδο, θὰ μεγάλωνε μένοντας ἡ ἴδια, καὶ στὸ τέλος θὰ ἀγκάλιαζεν ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Τοῦτο δῶ εἶναι ἓνας ἐκ τῶν προτέρων συλλογισμὸς, πού βγαίνει ἀπὸ καθαρὰ νοησιαρχικὴ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς. Διαπιστώνουν ὅτι οἱ τρεῖς ομάδες στὶς ὁποῖες μπορούμε νὰ προσδεθοῦμε περιλαμβάνουν ἀριθμὸ προσώπων πού αὐξάνει, κι ἀπ' αὐτὸ συμπεραίνουν ὅτι, στὰ διαδοχικά αὐτὰ μεγαλώματα τοῦ ἀντικειμένου πού ἀγαποῦμε, ἀντιστοιχεῖ ἀπλῶς μιὰ προοδευτικὴ διεύρυνση τοῦ αἰσθήματος. Ἐκεῖνο πού ἐνθαρρύνει ἄλλωστε τὴν αὐταπάτη εἶναι ὅτι, κατὰ εὐτυχῆ σύμπτωση, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι σύμφωνο μὲ τὰ πράγματα: οἱ οἰκογενειακὲς ἀρετὲς εἶναι στερεὰ δεμένες μὲ τὶς ἀρετὲς τοῦ πολίτου, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι οἰκογένεια καὶ κοινωνία, ἀνακατωμένες στὴν ἀρχή, ἔμειναν σὲ στενὴ συνάφεια. Ὅμως ἀνάμεσα στὴν κοινωνία, ὅπου ζοῦμε, καὶ τὴν ἀνθρωπότητα γενικά, τὸ ξαναλέμε, ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀντίθεση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ κλειστὸ καὶ τὸ ἀνοιχτό· ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ ἀντι-

κείμενα είναι διαφορὰ φύσεως, και ὄχι ἀπλῶς βαθμοῦ. Τί θὰ εἶναι, ἂν πᾶμε στὶς ψυχικὲς καταστάσεις, ἂν συγκρίνωμε τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο αὐτὰ τὰ δυὸ αἰσθήματα, τὴν προσήλωσιν στὴν πατρίδα, τὴν ἀγάπην τῆς ἀνθρωπότητος; Ποιὸς δὲ βλέπει ὅτι ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ ὀφείλεται, σὲ μεγάλο μέρος, στὴν ἀνάγκη τῆς κοινωνίας νὰ ἀμύνεται ἐναντίον τῶν ἄλλων, και ὅτι ἀγαποῦμε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους ζοῦμε ἐναντίον ὅλων τῶν ἄλλων; Τέτοιο εἶναι τὸ πρωτόγονο ἔνστικτο. Εἶναι ἀκόμη ἐδῶ, κρυμμένο εὐτυχῶς κάτω ἀπὸ τὶς εἰσφορὰς τοῦ πολιτισμοῦ· ἀλλὰ και σήμερον ἀγαποῦμε τοὺς γονεῖς μας και τοὺς συμπολίτες μας φυσικὰ και ἄμεσα, ἐνῶ ἡ ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἔμμεση και ἐπίκτητη. Στους πρώτους πηγαίνομε κατ' εὐθείαν, σὲ τούτην φτάνομε μὲ περιστροφή· γιατί μόνο μέσον τοῦ θεοῦ, στὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ ἢ θρησκεία καλεῖ τὸν ἀνθρώπον νὰ ἀγαπᾷ τὸ ἀνθρώπινο γένος· τὸ ἴδιο ὅπως μέσον τοῦ Λόγου, μέσα στὸ Λόγον μὲ τὸν ὁποῖον ἐρχόμαστε σ' ἐπικοινωνία ὅλοι, μᾶς ὀδηγοῦν οἱ φιλόσοφοι νὰ βλέπωμε τὴν ἀνθρωπότητα γιὰ νὰ μᾶς δείξουν τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, τὸ δικαίωμα ὅλων στὸ σεβασμό. Οὔτε στὴ μὴ οὔτε στὴν ἄλλη περίπτωση φτάνομε τὴν ἀνθρωπότητα μὲ σταθμούς, διασχίζοντας τὴν οἰκογένεια και τὸ ἔθνος. Πρέπει μὲ ἓνα πήδημα νὰ μεταφερθοῦμε μακρύτερα ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα και νὰ τὴ φτάσωμε χωρὶς νὰ τὴν ἔχωμε κάμει σκοπὸ μας, νὰ τὴ φτάσωμε ξεπερνώντας τὴν. Εἴτε μιλοῦμε ἄλλωστε τῇ γλῶσσῃ τῆς θρησκείας, εἴτε τῇ γλῶσσῃ τῆς φιλοσοφίας, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀγάπην ἢ γιὰ σεβασμό, μὴ ἄλλη ἠθικὴ, ἓνα ἄλλο γένος ὑποχρέωσης ἔρχεται νὰ προστεθῇ πάνω στὴν κοινωνικὴ πίεσιν. Μὲ τούτην ἐδῶ ἀσχοληθήκαμε ὡς τώρα. Ἐφτάσεν ἡ στιγμὴ νὰ περάσωμε στὴν ἄλλη.

Ἐζητήσαμε τὴν καθαρὴν ὑποχρέωσιν. Γιὰ νὰ τὴ βροῦμε, ἀναγκαστήκαμε νὰ ἀναγάγωμε τὴν ἠθικὴν στὴν πιὸ ἀπλή τῆς ἔκφρασιν. Τὸ πλεονέκτημα ποὺ εἶχαμε ἦταν ὅτι εἶδαμε τὴ σύστασιν τῆς ὑποχρέωσιν. Τὸ ἄτοπον, ὅτι στενέψαμε ὑπερβολικὰ τὴν ἠθικὴν. Ὅχι, ἀσφαλῶς, ὅτι ὅσα παραλείψαμε δὲν εἶναι ὑποχρεωτικά: φαντάζεται κανεὶς καθῆκον ποὺ δὲ θὰ ὑποχρέωνε; Ἀντιλαμβάνεται ὁμως κανεὶς, ὅτι, ἐνῶ ὅτι εἶναι ἀρχικὰ και καθαρὰ ὑποχρεωτικὸ εἶναι ἀκριβῶς ὅπως εἶπαμε, ἡ ὑποχρέωσιν ἀκτινοβολεῖ, διαχύνεται, και φτάνει ἀκόμη νὰ ἀπορροφηθῇ ἀπὸ κάτι ἄλλο ποὺ τὴ μεταμορφώνει. Ἄς δοῦμε λοιπὸν τώρα τί θὰ ἦταν ἡ ὀλοκληρωμένη ἠθικὴ. Θὰ χρησιμοποιήσωμε τὴν ἴδια μέθοδον

και θα περάσωμε πάλι όχι πια πρὸς τὰ κάτω ἀλλὰ πρὸς τὰ ἄνω, στὸ ἔσχατο ὄριο.

Ἀπὸ πάντα ἀναφάνηκαν ἐξαιρετικοὶ ἄνθρωποι ποὺ μέσα τους ἐνσαρκώθηκεν αὐτὴ ἡ ἠθικὴ. Πρὶν ἀπὸ τοὺς ἁγίους τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχε γνωρίσει ἡ ἀνθρωπότητα τοὺς σοφοὺς τῆς Ἑλλάδας, τοὺς προφήτες τοῦ Ἰσραήλ, τοὺς Ἀραχῶν τοῦ Βουδισμοῦ καὶ ἄλλους ἀκόμη. Σ' αὐτοὺς ἀναφέρονταν πάντα γιὰ νὰ ἔχουν τὴν ὀλοκληρωμένη τούτη ἠθικὴ, ποὺ θὰ ἦταν καλύτερα νὰ τὴν ὀνομάζωμε ἀπόλυτη. Καὶ τοῦτο εἶναι κίβλας χαρακτηριστικὸ καὶ διδακτικόν. Καὶ τοῦτο μᾶς κάνει ἀκόμη νὰ προαιστανθοῦμε διαφορὰ φύσεως, καὶ ὄχι μόνο βαθμοῦ, ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ ποὺ ὡς τώρα μᾶς ἀπασχόλησε καὶ σὲ τούτην ποὺ ἀρχίζομε τώρα νὰ μελετοῦμε, ἀνάμεσα στὸ ἐλάχιστο καὶ στὸ μέγιστο, ἀνάμεσα στὰ δυὸ ὄρια. Ἐνῶ ἡ πρώτη εἶναι τόσο πιὸ καθαρὴ καὶ πιὸ τέλεια ὅσο καλύτερα ἀνάγεται σὲ ἀπρόσωπες διατυπώσεις, ἡ δεύτερη, γιὰ νὰ εἶναι πλήρης αὐτὴ ἡ ἴδια, πρέπει νὰ ἐνσαρκωθῆ σὲ μιὰ προνομιούχα προσωπικότητα, ἡ ὁποία γίνεται ὑπόδειγμα. Τῆς μιᾶς ἡ γενικότητα βγαίνει ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἀποδοχὴ ἑνὸς νόμου, τῆς ἄλλης ἀπὸ τὴν κοινὴ μίμηση ἑνὸς προτύπου.

Γιατί οἱ ἅγιοι ἔχουν μιμητές, καὶ γιατί οἱ μεγάλοι καλοὶ ἄνθρωποι παρέσυραν πίσω τους πλήθη; Τίποτε δὲ ζητοῦν, καὶ ὅμως λαμβάνουν. Δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ παροτρύνουν· φτάνει νὰ ὑπάρχουν· ἡ ὑπαρξὴ των εἶναι ἓνα κάλεσμα. Γιατί τέτοιος εἶναι ἀκριβῶς ὁ χαρακτήρας τῆς ἄλλης τούτης ἠθικῆς. Ἐνῶ ἡ φυσικὴ ὑποχρέωση εἶναι πίεση ἢ ὄθησις, στὴν πλήρη καὶ τέλεια ἠθικὴ ὑπάρχει τὸ κάλεσμα.

Τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ καλέσματος τὴ γνώρισαν ὀλοκληρωτικὰ ἐκεῖνοι μόνο ποὺ βρέθηκαν μπροστὰ σὲ μιὰ μεγάλη ἠθικὴ προσωπικότητα. Ἀλλὰ καθέννας μας, στὶς ὥρες ὅπου οἱ συνηθισμένες ἀρχὲς διαγωγῆς τοῦ φαίνονταν ἀνεπαρκεῖς, ἀναρωτήθηκε τί τοῦτος ἢ ἐκεῖνος θὰ περίμεναν ἀπ' αὐτὸν σὲ παρόμοια περίσταση. Μποροῦσε νὰ ἦταν συγγενὴς ἢ φίλος αὐτὸς ποὺ ἀνακαλούσαμε ἔτσι μὲ τὴ σκέψη μας. Μποροῦσε ὅμως πολὺ καλὰ νὰ ἦταν καὶ ἄνθρωπος ποὺ ποτὲ δὲν τὸν συναντήσαμε, τοῦ ὁποίου μᾶς εἶχαν μόνο διηγηθῆ τὴ ζωὴ, καὶ στὴν κρίση τοῦ ὁποίου ὑποβάλαμε τώρα μὲ τὴ φαντασία μας τὴ διαγωγὴ μας, μὲ τὸ φόβο τοῦ ψόγου του, περήφανοι γιὰ τὴν ἐπιδοκιμασίαν του. Μποροῦσε ἀκόμη νὰ εἶναι, βγαλμένη ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς μας μὲ τὸ φῶς τῆς συνείδησης, μιὰ προσωπικότητα ποὺ

γεννιόταν μέσα μας, πού τή νοιώθαμε ικανή νά μάς κατακλύσει ὀλόκληρους ἀργότερα, καί στήν ὁποία θέλαμε γιά τήν ὥρανά νά προσκολληθοῦμε, ὅπως ὁ μαθητής στό δάσκαλο. Γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, ἡ προσωπικότητα τούτη διαγράφεται ἀπό τήν ἡμέρα πού ἀσπαστήκαμε ἕνα πρότυπο· ἡ ἐπιθυμία νά μοιάσωμε, πού ἰδεατά εἶναι γεννήτρια μάς μορφῆς πού θά προσλάβωμε, εἶναι κίβλας ὁμοιότητα· ὁ λόγος πού θά τόν κάνωμε δικό μας εἶναι αὐτός πού μέσα μας ἀκούσαμε τόν ἦχο του. Ἄλλά τὸ πρόσωπο δέν ἔχει σημασία. Ἄς διαπιστώσωμε μόνο ὅτι, ἂν ἡ πρώτη ἠθική εἶχε τόσο περισσότερη δύναμη ὅσο πιο καθαρά διαλυόταν σέ ἀπρόσωπες ὑποχρεώσεις, τούτη ἐδῶ ἀντίθετα, διασκορπισμένη στήν ἀρχή σέ γενικά παραγγέλματα στά ὁποία συγκατένευεν ὁ νοῦς, τὰ ὁποία ὅμως δέν ἔφταναν νά διασεύουν τή θέλησή μας, τόσο πιο ἐλκυστική γίνεται ὅσο πιο καλά τὸ πλῆθος καί ἡ γενικότητα τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν συγχωνεύονται μέσα στήν ἐνότητα καί τήν ἀτομικότητα ἐνός ἀνθρώπου.

Ἄπό ποῦ τῆς ἔρχεται ἡ δύναμή της; Ποιά εἶναι ἡ ἀρχή τῆς δράσης πού διαδέχεται ἐδῶ τή φυσική ὑποχρέωση, ἡ καλύτερα πού τήν ἀπορροφᾷ στό τέλος; Γιά νά τὸ μάθωμε, ἄς δοῦμε πρῶτα τὶ ζητοῦν ἀπὸ μάς σιωπηρά. Τὰ καθήκοντα πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα εἶναι ἐκεῖνα πού μάς ἐπιβάλλει ἡ κοινωνική ζωὴ· μάς ὑποχρεώνουν μᾶλλον ἀπέναντι στήν πολιτεία, παρὰ στήν ἀνθρωπότητα. Θά μπορούσε λοιπὸν κανεὶς νά πῆ ὅτι ἡ δεύτερη ἠθική—ἂν ὀριστικὰ ξεχωρίζωμε δυὸ—διαφέρει ἀπὸ τήν πρώτη γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι ἀνθρώπινη, ἀντὶ νὰ εἶναι μόνο κοινωνική. Καί δὲ θά εἶχεν ἐντελῶς ἀδικο. Εἶδαμε, ἀλήθεια, ὅτι δὲ φτάνει κανεὶς στήν ἀνθρωπότητα πλαταίνοντας τήν πολιτεία· ἀνάμεσα στήν κοινωνική ἠθική καί στήν ἀνθρώπινη ἠθική ἡ διαφορὰ δέν εἶναι βαθμοῦ, ἀλλὰ φύσης. Ἡ πρώτη εἶναι ἐκείνη τήν ὁποία συνήθως σκεπτόμαστε, ὅταν νοιώθωμε τὸν ἑαυτό μας ὑποχρεωμένο φυσικά. Πάνω ἀπὸ αὐτὰ τὰ καθήκοντα τὰ πολὺ ξεκαθαρισμένα μάς ἀρέσει νὰ φανταζώμαστε κάποια ἄλλα, μᾶλλον φευγαλέα, πού θά ἔμπαιναν ἀπὸ πάνω. Ἀφοσίωση, δόσιμο τοῦ ἑαυτοῦ μας, πνεῦμα τῆς θυσίας, ἀγαθοεργία, αὐτὰ εἶναι τὰ λόγια πού προφέρομε ὅταν σκεπτόμαστε αὐτὰ τὰ καθήκοντα. Ἄλλὰ σκεπτόμαστε τότε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τίποτε ἄλλο ἀπὸ λέξεις; Ὁχι, βέβαια, καί αὐτὸ τὸχομὰ καλά στό νοῦ μας. Ἀρκεῖ μόνο, λέμε, νὰ ὑπάρχη ὁ ὅρος· θά πάρη ὅλο του τὸ νόημα, ἡ ἰδέα πού θά ἔρθη νὰ τὸν γεμίσει θά

είναι ὅλη ἐνέργεια, ὅταν θὰ παρουσιαστῇ ἡ εὐκαιρία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ πολλοὺς ἡ εὐκαιρία δὲ θὰ παρουσιαστῇ, ἢ ἡ πράξις θὰ ἀναβληθῇ γιὰ ἀργότερα. Σὲ μερικοὺς ἡ θέλησις θὰ νοιώσῃ ἕνα μικρὸ κλονισμό, ἀλλὰ τόσο μικρό, πού τῆ δόνησις πού θὰ αἰστανθοῦν θὰ μπορέσουν νὰ τὴν ἀποδώσουν στὴ διεύρυνση καὶ μόνο τοῦ κοινωνικοῦ καθήκοντος, πού πλάτυνε καὶ ἐξασθένισε ὡς ἀνθρώπινο καθῆκον. Ἄς γεμίσουν ὅμως οἱ ὄροι μὲ ὕλη καὶ ἄς πάρῃ ζωὴ ἢ ὕλη : καινούργια ζωὴ ἀναγγέλλεται τότε καταλαβαίνομε, νοιώθομε ὅτι καταφθάνει ἄλλη ἠθική. Μιλώντας λοιπὸν ἐδῶ γιὰ ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος θὰ χαρακτηρίζε κανεῖς, χωρὶς ἀμφιβολία, τούτη τὴν ἠθική. Κι ὅμως δὲ θὰ ἔδινε τὴν οὐσία της, γιατί ἡ ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι ἕνα κίνητρο μὲ αὐτάρκεια καὶ πού νὰ ἐνεργῇ ἄμεσα. Ὅσοι ἐκπαιδεύουν τοὺς νέους ξαίρουν καλὰ ὅτι δὲν νικοῦν τὸν ἐγωϊσμό μὲ τὸ νὰ συνιστοῦν τὸν ἀλτρουϊσμό. Συμβαίνει μάλιστα μιὰ γενναιόφρων ψυχὴ, ἀνυπόμονη γιὰ ἀφοσίωση, ξαφνικὰ νὰ ψυχραθῇ στὴν ἰδέα ὅτι θὰ δουλέψῃ «γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος». Τὸ ἀντικείμενο εἶναι πολὺ ἀπέραντο, τὸ ἀποτέλεσμα πάρα πολὺ διασκορπισμένο. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἰκάζωμε ὅτι, ἂν ἡ ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος συνιστᾷ τούτη τὴν ἠθική, εἶναι πάνω κάτω ὅπως, ἔχοντας τὴν πρόθεσις νὰ φτάσῃ ἕνα σημεῖο, προϋποθέτει ὡς ἀνάγκη νὰ διασχίσῃ τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ. Ἄπο μιὰ ἀποψη εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα ἀπὸ ἄλλη, ἐντελῶς διαφορετικό. Ἄν κανεῖς σκέπτεται μόνο τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ καὶ τὰ ἀπειρα σημεῖα πού ἕνα ἕνα θὰ πρέπει νὰ διασχίσῃ, δὲ θὰ ἔχη τὸ θάρρος νὰ ξεκινήσῃ, σὰν τὸ βέλος τοῦ Ζήνωνος (1) δὲ θὰ δῆ ἄλλωστε κανένα ἐνδιαφέρον στὸ ἔργο αὐτό, καμμιά ἔλξη. Ἄν ὅμως δρασκελίσῃ τὸ διάστημα βλέποντας μόνο τὸ τέλος, ἢ βλέποντας ἀκόμη πιὸ μακρὰ, τότε εὐκολὰ θὰ ἔχη ἐπιτελέσει μιὰ ἀπλή πράξις καὶ τὴν ἴδια ὥρα θὰ ἔχη ἐξαντλήσει τὸ ἀπειρο πλῆθος πού ἰσοδυναμεῖ μὲ αὐτὴ τὴν ἀπλότητα. Ποιὸς εἶναι λοιπὸν ἐδῶ ὁ ὄρος, ποιά εἶναι ἡ διεύθυνσις τῆς προσπάθειας ; μὲ μιὰ λέξις, τί μᾶς ζητοῦν ξεκάθαρα ;

Ἄς ὀρίσωμε πρῶτα τὴν ἠθικὴν στάσις τοῦ ἀνθρώπου πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα. Εἶναι ἕνα μὲ τὴν κοινωνία αὐτὸν καὶ αὐτὴν τοὺς ἀπορροφᾷ μαζί ἢ ἴδια προσπάθεια τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς διατήρησις. Εἶναι στραμμένοι στὸν ἑαυτὸ τους.

1) Τοῦ Ἑλεάτου. Σ.τ.μ.

Εἶναι ἀμφίβολο, ἀλήθεια, ὅτι τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον· εἶναι γνωστὸ σὲ τί ἄλλυτες δυσκολίες προσέκρουσε πάντα ἢ ὠφελιμιστικὴ ἠθικὴ, ὅταν ἔθεσε ὡς ἀρχὴ ὅτι τὸ ἄτομο μόνο τὸ ἴδιο τὸ δικό του καλὸ μπορούσε νὰ ἐπιδιώκη καὶ ἰσχυρίστηκεν ὅτι ἔτσι θὰ ὀδηγόταν νὰ θέλῃ τὸ καλὸ τοῦ ἄλλου. Ἐνὰ ὄν μὲ νοῦ, κυνηγώντας τὸ προσωπικὸ του συμφέρον, συχνὰ θὰ κάμῃ κάθε ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ αὐτὸ πού θὰ ἀπαιτοῦσε τὸ γενικὸ συμφέρον. Ἄν μ' ὅλα ταῦτα ἢ ὠφελιμιστικὴ ἠθικὴ ἐπιμένῃ μὲ πείσμα νὰ ἐμφανίζεται ξανά μὲ μὰ ἢ μὲ ἄλλη μορφή, αὐτὸ εἶναι γιατί δὲ στερεῖται ἐπιχειρήματα· κι ἂν μπορῇ καὶ ὑποστηρίζεται, εἶναι ἀκριβῶς γιατί κάτω ἀπὸ τὴ νοητικὴ ἐνέργεια, πού θὰ εἶχε νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα στὸ προσωπικὸ συμφέρον καὶ στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἄλλου, ὑπάρχει ἓνα ὑπόστρωμα ἀπὸ ἐνστικτώδη ἐνέργεια, ἀρχικὰ θεμελιωμένη ἀπὸ τὴ φύση, ὅπου τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ σχεδὸν συγχωνεύονται. Τὸ κύτταρο ζεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ὄργανισμό, πού τοῦ προσφέρει καὶ πού δανεῖζεται ἀπ' αὐτὸν ζωτικότητα· θὰ θυσιάστῃ στὸ σύνολο, ἂν εἶναι ἀνάγκη· καὶ χωρὶς ἀμφιβολία θὰ ἔλεγε τότε στὸν ἑαυτό του, ἂν εἶχε συνείδηση, ὅτι αὐτὸ τὸ κάνει γιὰ τὸν ἑαυτό του. Τέτοια πιθανῶς θὰ ἦταν καὶ ἡ ψυχικὴ κατάσταση ἑνὸς μυρμηγκιοῦ πού θὰ συλλογιζόταν τὴ διαγωγή του. Θὰ ἔνοιωθε ὅτι ἡ δραστηριότητά του εἶναι προσαρτημένη σὲ κάτι ἀνάμεσα στὸ καλὸ τοῦ μυρμηγκιοῦ καὶ στὸ καλὸ τῆς μυρμηγκοφωλιάς. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ θεμελιῶδες ἐνστικτο προσδέσαμε τὴν ὑποχρέωση στὴν καθαρὴ τῆς μορφῆς : προϋποθέτει, στὴν πρωταρχί, κατάσταση πραγμάτων, ὅπου τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ δὲν ξεχωρίζουν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἡ στάσις στὴν ὁποία ἀνταποκρίνεται, εἶναι ἡ στάσις ἀτόμου καὶ κοινωνίας πού ἀναδιπλώνονται στὸν ἑαυτό τους. Ἀτομικὴ καὶ μαζὶ κοινωνικὴ, ἡ ψυχὴ κάνει ἔδω κύκλο. Εἶναι κλειστή.

Ἡ ἄλλη στάσις εἶναι ἡ στάσις τῆς ἀνοιχτῆς ψυχῆς. Μὰ τί ἀφήνει νὰ μπῆ μέσα ; Ἄν ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἀγκαλιάζει ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, δὲ θὰ πήγαινε πάρα πολὺ μακριά, δὲ θὰ πήγαινε μάλιστα ἀρκετὰ μακριά, ἀφοῦ ἡ ἀγάπη τῆς ἀνοιχτῆς ψυχῆς θὰ ἀπλωθῇ στὰ ζῶα, στὰ φυτὰ, σὲ ὅλη τὴ φύση. Καὶ ὅμως τίποτε ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἐρχόταν ἔτσι νὰ τὴν ἀπασχολήσῃ δὲ θὰ ἀρκοῦσε νὰ προσδιορίσῃ τὴν στάσις πού πῆρε, γιατί, στὴν ἀνάγκη, ὅλα αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ μὴν τὰ χρειάζεται. Ἡ μορφή της δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της. Μόλις τὴν

ἔγεμίσαμε· θὰ μπορούσαμε καὶ νὰ τὴν ἀδειάσωμε τώρα. Ἡ ἀγαθοεργία θὰ βρισκόταν σὲ κεῖνον ποὺ τὴν ἔχει, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχε πιά ἄλλος ζωντανὸς πάνω στὴ γῆ.

Ἄκόμη μιὰ φορά, δὲ θὰ περάσωμε ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη κατάσταση μὲ διεύρυνση τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ψυχολογία πάρα πολὺ καθαρὰ νοησιαρχική, ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς ἐνδείξεις τῆς γλώσσας, θὰ προσδιορίσῃ χωρὶς ἀμφιβολία τὶς ψυχικὲς καταστάσεις ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι συνδεμένες : ἀγάπη τῆς οἰκογένειας, ἀγάπη τῆς πατρίδας, ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος, στὶς τρεῖς αὐτὲς κλίσεις θὰ δῆ ἓνα, τὸ ἴδιο αἴσθημα, ποὺ ὅλο καὶ διευρύνεται γιὰ νὰ συμπεριλάβῃ πρὸ μεγάλο ἀριθμὸ προσώπων. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ψυχικὲς αὐτὲς καταστάσεις μεταφέρονται πρὸς τὰ ἔξω μὲ τὴν ἴδια στάση ἢ μὲ τὴν ἴδια κίνηση, ὅτι καὶ τὰ τρία μᾶς δημιουργοῦν ροπή, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ συγκεντρώνωμε κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ἔννοια καὶ νὰ τὰ ἐκφράζωμε μὲ τὴν ἴδια λέξη : θὰ τὰ ξεχωρίζουν τότε ὀνομάζοντας τρία ἀντικείμενα, ὅλο καὶ πρὸ πλατειά, στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφέρονταν. Τοῦτο εἶναι ἀρκετὸ, ἀλήθεια, γιὰ νὰ τὰ δηλώσωμε. Εἶναι ὅμως περιγραφή των ; εἶναι ἀνάλυσή των ; Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἢ συνείδηση παρατηρεῖ μιὰ διαφορὰ φύσης ἀνάμεσα στὰ δύο πρῶτα αἰσθήματα καὶ στὸ τρίτο. Ἐκεῖνα προϋποθέτουν ἐκλογή καὶ συνεπῶς ἀποκλεισμό : θὰ μπορέσουν νὰ παρακινήσουν σὲ πάλῃ· δὲν ἀποκλείουν τὸ μῖσος. Τὸ τρίτο εἶναι μόνον ἀγάπη. Ἐκεῖνα θὰ πᾶνε ἀμέσως νὰ ἀκουμπήσουν σὲ ἓνα ἀντικείμενο ποὺ τὰ ἔλκει. Τοῦτο δῶ δὲν ὑποχωρεῖ σὲ ἔλξη τοῦ ἀντικειμένου του· δὲν ἦταν ὁ στόχος του· ρίχτηκε γιὰ πρὸ μακρὰ, τὴν ἀνθρωπότητα, τὴ φτάνει διασχίζοντάς την. Ἔχει, μὲ τὴν κυριολεξία τοῦ ὄρου, ἀντικείμενο ; Θὰ ἀναρωτηθοῦμε γι' αὐτό. Ἄς περιοριστοῦμε γιὰ τὴν ὥρα νὰ διαπιστώσωμε ὅτι τούτη ἢ στάση τῆς ψυχῆς, ποὺ εἶναι μᾶλλον κίνηση, εἶναι αὐτάρκης.

Μπαίνει πάντα ἓνα πρόβλημα γιὰ τὴν στάση αὐτή, πρόβλημα ποὺ ἔχει ἐντελῶς λυθῆ γιὰ τὴν ἄλλη. Τὴν ἄλλη τὴ θέλησε πραγματικά ἢ φύση· εἶδαμε πῶς καὶ γιατί αἰσθανόμεστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὴν ἀκολουθήσωμε. Τούτη ὅμως εἶναι ἐπίκτητη· ἀπαίτησε καὶ ἀπαιτεῖ πάντα μιὰ προσπάθεια. Πῶς γίνεται καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔδωσαν παράδειγμα τῆς στάσης αὐτῆς βρῖσκουν ἄλλους ἀνθρώπους νὰ τοὺς ἀκολουθοῦν ; Καὶ ποιά εἶναι ἐδῶ ἡ δύναμη ἢ ἀντίστοιχη πρὸς τὴν κοινωνικὴ πίεση ; Δὲν ἔχομε νὰ ἐκλέξωμε. Ἐξω ἀπὸ τὸ ἐνστικτο καὶ

ἀπὸ τῆ συνήθεια δὲν ὑπάρχει ἄμεση ἐνέργεια πάνω στὴ βούληση ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῆς αἰσθηματικότητας. Ἡ προώθηση ποὺ ἀσκεῖ τὸ αἶσθημα μπορεῖ νὰ μοιάζῃ πολὺ μὲ τὴν ὑποχρέωση. Ἀναλύστε τὸ πάθος τοῦ ἔρωτος, καὶ μάλιστα στὶς ἀρχές του : ἔχει στόχο του τὴν ἡδονή ; Δὲν ἔχει στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ τὸν πόνο ; Ἴσως προετοιμάζεται μιὰ τραγωδία, μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ καταστρεμμένη, διασπασμένη, χαμένη, τὸ ξαίρουν, τὸ νοιώθουν· δὲν πειράζει ! Πρέπει, γιὰτὶ πρέπει. Ὁ μέγας δόλος τοῦ πάθους ποὺ γεννιέται εἶναι ἀκριβῶς νὰ προσποιῆται τὸ καθῆκον. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ πᾶμε ὡς τὸ πάθος. Στὴν πιὸ ἥσυχη συγκίνηση μπορεῖ νὰ εἰσέλθῃ κάποια ἀπαίτηση γιὰ δράση, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση, ποὺ ὠρίσαμε πρὶν λίγο, σὲ τοῦτο : ὅτι δὲ θὰ συναντήσῃ ἀντίσταση καὶ ὅτι θὰ ἐπιβάλλῃ μόνο ὅ,τι συγκατανεύσαμε· δὲ μοιάζει ὅμως λιγώτερο μὲ τὴν ὑποχρέωση σὲ τοῦτο : ὅτι ἐπιβάλλει κάτι. Πουθενὰ ἄλλοῦ, δὲν τὸ παρατηροῦμε αὐτὸ καλύτερα ἀπὸ ὅσο ἐκεῖ, ὅπου ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ ἀναστέλλει τὴν πρακτικὴ τῆς ἰσχύ, δίνοντάς μας ἔτσι τὴν ἀνεση νὰ τὴ στοχαστοῦμε καὶ νὰ ἀναλύσωμε τί δοκιμάζομε. Αὐτὸ γίνεται, λόγου χάρι, στὴ μουσικὴ συγκίνηση. Μᾶς φαίνεται, ὅση ὥρα ἀκούομε, ὅτι δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ θέλωμε ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ ὅ,τι μᾶς ὑποβάλλει ἡ μουσικὴ, καὶ ὅτι ἔτσι εἶναι ποὺ θὰ ἐνεργοῦσαμε φυσικά, ἀναγκαῖα, ἂν δὲν περιοριζόμασταν νὰ ἐνεργοῦμε ἀκούοντας. Ἐκφράζει ἡ μουσικὴ χαρὰ, λύπη, συμπόνια, συμπάθεια, εἴμαστε κάθε στιγμὴ αὐτὸ ποὺ ἐκείνη ἐκφράζει. Ὅχι μόνο ἡμεῖς, ἀλλὰ πολλοὶ ἄλλοι, ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι. Ὅταν ἡ μουσικὴ κλαίῃ, κλαίει μαζί της ἡ ἀνθρωπότητα, ὀλόκληρη ἡ φύσις. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, δὲν εἰσάγει ἡ μουσικὴ μέσα μας αὐτὰ τὰ αἰσθήματα· μᾶλλον ἡμᾶς εἰσάγει σ' αὐτά, σὰν διαβάτες ποὺ θὰ τοὺς ἔσπρωχναν σὲ χορό. Ἔτσι προχωροῦν οἱ μυσταγωγοὶ στὴν ἠθικὴ. Ἡ ζωὴ ἔχει γι' αὐτοὺς ἀπηχῆσεις αἰσθημάτων ποὺ δὲν ὑποπτενοῦμαστε, σὰν αὐτὲς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ μιὰ νέα μουσικὴ συμφωνία· μᾶς κάνουν νὰ ποῦμε μαζί τους σ' αὐτὴ τὴ μουσικὴ γιὰ νὰ τὴ μεταφράσωμε σὲ κίνηση.

Ἀπὸ νοησιαρχικὴ ὑπερβολὴ ἀφαιροῦν τὸ αἶσθημα ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενο καὶ θεωροῦν κάθε συγκίνηση σὰν ἀντανάκλαση, στὸ χῶρο τῶν αἰσθημάτων, μᾶς νοητικῆς παράστασης. Γιὰ νὰ ξαναπᾶμε στὸ παράδειγμα τῆς μουσικῆς, καθένας ξέρει ὅτι ἡ μουσικὴ προκαλεῖ μέσα μας ὠρισμένα συναισθήματα, χαρὰ, λύπη, συμπόνια, συμπάθεια, καὶ ὅτι τὰ συναισθήματα αὐτὰ μπορεῖ

νά είναι έντονα, και ότι είναι για μᾶς πλήρη, κι ἂν ἀκόμη δὲν προσδέονται σὲ τίποτε. Θὰ ποῦμε ὅτι εἴμαστε ἐδῶ στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης καὶ ὄχι τῆς πραγματικότητας, ὅτι ἐδῶ συγκινούμαστε παίζοντας, καὶ ὅτι ἡ ψυχικὴ μας κατάσταση εἶναι καθαρὰ φανταστική, ὅτι ὁ μουσικὸς ἄλλωστε δὲ θὰ μπορούσε νὰ διεγείρη μέσα μας αὐτὴ τὴ συγκίνηση, νὰ τὴν ὑποβάλλη χωρὶς νὰ τὴν προξενήσῃ, ἂν δὲν τὴν εἶχαμε κιόλας δοκιμάσει στὴν πραγματικὴ ζωὴ, προσδιορισμένη τότε ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ τέχνη δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸ ἀποσπάσῃ μόνο; Θὰ ξεχνούσαμε ὅμως ὅτι χαρὰ, λύπη, συμπόνια, συμπάθεια εἶναι λέξεις πού ἐκφράζουν γενικότητες, στίς ὁποῖες πρέπει βέβαια νὰ ἀναφερθοῦμε γιὰ νὰ δηλώσωμε αὐτὸ πού ἡ μουσικὴ μᾶς κάνει νὰ δοκιμάσωμε, ἀλλὰ ὅτι κάθε νέα μουσικὴ τὴν ἀκολουθοῦν νέα αἰσθήματα, δημιουργημένα ἀπ' αὐτὴν, προσδιορισμένα καὶ ξεκαθαρισμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σχέδιο, τὸ μοναδικό στὸ γένος του, τῆς μελωδίας ἢ τῆς συμφωνίας. Δὲν τὰ ἔχει λοιπὸν ἡ τέχνη πάρε ἀπὸ τὴ ζωὴ· ἀλλὰ ἐμεῖς γιὰ νὰ τὰ μεταφέρωμε σὲ λέξεις, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ πλησιάσωμε τὸ αἶσθημα πού μᾶς δημιουργεῖ ὁ καλλιτέχνης μὲ ὅ,τι τοῦ μοιάζει περισσότερο στὴ ζωὴ μας. Ἀλλὰ ἄς πάρωμε ἀκόμη καὶ τὶς ψυχικὲς καταστάσεις πού πραγματικὰ προξενοῦνται ἀπὸ τὰ πράγματα, καὶ πού σὰν νὰ προεικονίζονται μέσα σ' αὐτά. Εἶναι ὅσες θέλησεν ἡ φύση· σὲ ἀριθμὸ ὠρισμένο, δηλαδὴ περιορισμένο. Τὶς ἀναγνωρίζομε γιὰ τὸ εἶναι καμωμένες νὰ ὠθοῦν σὲ ἐνέργειες πού ἀνταποκρίνονται σὲ ἀνάγκες. Ἀντίθετα, οἱ ἄλλες εἶναι πραγματικὲς ἐπινοήσεις, πού μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὶς καταστάσεις τοῦ μουσικοῦ, καὶ στὴν ἀρχὴ τους ὑπάρχει ἄνθρωπος. Ἐτσι τὸ ὅρος μπόρεσε πάντα νὰ μεταδώσῃ σὲ κείνους πού τὸ θεάζονταν κάποια αἰσθήματα ὅμοια μὲ αἰσθήσεις καὶ πού τοῦ ἦταν πραγματικὰ συγγενῆ: ὁ Ρουσσὸ ὅμως δημιούργησε, ὅσον ἀφορᾷ τὸ βουνό, μιὰ νέα καὶ πρωτότυπη συγκίνηση. Καὶ ἔγινε κοινὴ ἡ συγκίνηση αὐτή, μιὰ καὶ τὴν ἔρριξε στὴν κυκλοφορία ὁ Ρουσσὸ. Καὶ σήμερα ἀκόμη ὁ Ρουσσὸ εἶναι πού μᾶς κάνει νὰ τὴ δοκιμάζωμε ἀπὸ τὸ βουνὸ στὸν ἴδιο καὶ μεγαλύτερο ἀκόμη βαθμό. Ὑπῆρχαν λόγοι ἀσφαλῶς πού ἔκαμαν τούτῃ τὴ συγκίνηση, πού βγῆκεν ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ Ζὰν-Ζὰκ, νὰ προσδεθῆ στὸ βουνὸ καὶ ὄχι σὲ ἄλλο ἀντικείμενο· τὰ στοιχειώδη αἰσθήματα, γειτονικὰ μὲ τὴν αἴσθηση, πού ἄμεσα τὰ προκαλεῖ τὸ βουνό, ὡφείλαν νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴ νέα συγκίνηση. Ὁ Ρουσσὸ ὅμως τὰ συμάζεψε· τὰ ἔκαμε νὰ παρουσιάσῃ, ἀπλοὶ ἀρμονικοὶ ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα, μιὰ χορὰ τῆς ὁ-

ποίας ὁ ἴδιος μὲ ἀληθινὴ δημιουργία ἔδωσε τὸν θεμελιώδη τόνο. Τὸ ἴδιο γενικὰ καὶ γιὰ τὴ φυσιολατρεία. Ἐκείνη ἡ φύση διήγειρεν αἰσθήματα πού εἶναι σχεδὸν αἰσθήσεις· ἄρεσε πάντα ἡ γλύκα τῆς σκιᾶς τοῦ δέντρου, ἡ δροσερότητα τῶν νερῶν κλπ., καθεὶ τέλος πού ὑποβάλλει ἡ λέξις «*amoenus*», μὲ τὴν ὁποίαν οἱ Ῥωμαῖοι χαρακτηρίζαν τὴ γοητεία τῆς ἐξοχῆς. Μιὰ νέα ὁμως συγκίνηση, πού τὴ δημιούργησε ἀσφαλῶς κάποιος ἢ κάποιοι, ἦρθε καὶ χρησιμοποίησε τοὺς τόνους, πού ὑπῆρχαν ἀπὸ πρῖν, σὰν ἁρμονικούς καὶ παρήγαγεν ἔτσι κάτι πού μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν ἀρχέτυπη χοιὰ ἐνὸς νέου ὄργάνου, αὐτὸ δηλαδὴ πού ὀνομάζομε στὰ μέρη μας αἰσθημα τῆς φύσεως. Ὁ θεμελιώδης τόνος πού ἔτσι εἰσάγεται θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλος, ὅπως συνέβη στὴν Ἀνατολή, ἰδιαίτερα στὴν Ἰαπωνία : τότε ἄλλη θὰ ἦταν καὶ ἡ χοιὰ. Τὰ αἰσθήματα τὰ γειτονικά μὲ τὴν αἴσθησι, στενὰ δεμένα μὲ τὰ ἀντικείμενα, πού τὰ προσδιορίζουν, μπορούν ἄλλωστε νὰ τραβήξουν κοντὰ τους μιὰ συγκίνηση πού εἶχε ἀπὸ πρῖν δημιουργηθῆ, καὶ ὄχι ἐντελῶς νέα. Ὅ,τι συνέβη μὲ τὸν ἔρωτα. Ἐκείνη ἡ γυναίκα θὰ εἶχε ἐμπνεύσει στὸν ἄντρα ἕλξη ξέχωρη ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία, πού τῆς ἦταν ὁμως συναφῆς καὶ σὰν κολλημένη ἀπάνω της, μετέχοντας, μαζί στὸ αἰσθημα καὶ στὴν αἴσθησι. Ὅμως ὁ ρομαντικὸς ἔρωτας ἔχει τὴ χρονολογία του : ἀναφάνηκε τὸ μεσαίωνα, τὴν ἡμέρα πού τοὺς ἦρθε ἡ ἰδέα νὰ ἀπορροφήσουν τὸ φυσικὸ ἔρωτα σὲ ἓνα αἰσθημα κατὰ κάποιον τρόπο ὑπερφυσικό, στὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ὅπως τὸ ἐδημιούργησεν ὁ χριστιανισμὸς καὶ τὸ ἔριξε στὸν κόσμον. Ὅταν κατηγοροῦν τὸ μυστικισμό, ὅτι ἐκφράζεται μὲ τὸν τρόπο τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους, ξεχνοῦν πὼς ὁ ἔρωτας εἶναι πού ἀρχισε νὰ σφετερίζεται τὴ μυστικὴ, αὐτὸς πού δανείστηκε ἀπ' αὐτὴν τὴ θερμότητά της, τὴς πτήσεις της, τὴς ἐκστάσεις της· μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ γλῶσσα ἐνὸς πάθους πού τὸ μεταμόρφωσε, ἡ μυστικὴ πῆρε ἀπλῶς πίσω δική της περιουσία. Κι ὅσο περισσότερο ὁ ἔρωτας συνορεύει μὲ τὴ λατρεία, τόσο πῶς μεγαλύτερη εἶναι ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὸ συναίσθημα καὶ στὸ ἀντικείμενο, πῶς βαθεῖα συνεπῶς ἡ ἀπογοήτευσι στὴν ὁποία ὁ ἐραστὴς ἐκθέτει τὸν ἑαυτό του, — ἐκτὸς ἂν ἀναγκάσῃ τὸν ἑαυτό του νὰ βλέπῃ ἀπεριόριστα τὸ ἀντικείμενο μέσα ἀπὸ τὸ συναίσθημα, νὰ μὴ τὸ ἐγγίξῃ, νὰ τοῦ φέρονται μὲ θρησκευτικὴ διάθεσι. Ἄς παρατηρήσωμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι κίβητες εἶχαν μιλήσει γιὰ ψευδαἰσθήσεις τοῦ ἔρωτα, ἐπρόκειτο ὁμως γιὰ πλάνες πού συγγενεύουν μὲ τὴς πλάνες τῶν αἰσθήσεων καὶ πού ἀφοροῦσαν τὴ μορφή τῆς

γυναίκας πού ἀγαποῦσαν, τὸ ἀνάστημά της, τὸ παράστημά της, τὸ χαρακτήρα της. Θυμούμαστε τὴν περιγραφή τοῦ Λουκρήτιου. Ἡ αὐταπάτη ἐδῶ ἀφορᾷ μόνο τὶς ποιότητες τοῦ ἀγαπημένου, καὶ ὄχι, ὅπως ἡ νεώτερη αὐταπάτη, ἐκεῖνο πού μπορείς νὰ περιμένης ἀπὸ τὸν ἔρωτα. Ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία αὐταπάτη καὶ σ' αὐτὴν πού ἐμεῖς προσθέσαμε ἀπὸ πάνω της, ὑπάρχει ἡ ἴδια διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ πρωταρχικὸ αἶσθημα πού ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, πού καλεσμένο ἀπ' ἔξω, ἤρθε νὰ σκεπάσῃ τὸ πρῶτο καὶ νὰ τὸ ξεπεράσῃ. Τὸ περιθώριο πού ἀφίνεται τώρα στὴν ἀπογοήτευση εἶναι πολὺ μεγάλο, γιατί εἶναι τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὸ θεῖο καὶ τὸ ἀνθρώπινο.

Ἐννοεῖται ὅτι νέο συναίσθημα βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῶν μεγάλων δημιουργῶν τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ γενικῶς, αὐτὸ δὲ μᾶς φαίνεται ἀμφίβολο. Ὅχι μόνο γιατί τὸ συναίσθημα εἶναι παρορμητικὸ, γιατί διεγείρει τὸ νοῦ νὰ ἀναλάβῃ καὶ τὴ βούληση νὰ ἐπιμείνῃ. Πρέπει νὰ πᾶμε πολὺ πιὸ μακριά. Ὑπάρχουν συγκινήσεις γεννήτριες σκέψης καὶ ἡ ἐπινοήση, ἂν καὶ ἀνήκῃ στὴ νοητικὴ τάξη, μπορεί νὰ ἔχῃ ὡς οὐσία της αἰσθηματικότητα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ συνεννοηθοῦμε γιὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων «συναίσθημα», «αἶσθημα», «αἰσθηματικότητα». Τὸ συναίσθημα εἶναι μιὰ συγκινησιακὴ δόνηση τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι μιὰ ταραχὴ στὴν ἐπιφάνεια, ἄλλο πρᾶγμα μιὰ διέγερση στὰ βάθη. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ ἀποτέλεσμα διασκορπίζεται, στὴ δεύτερη μένει ἀδιαιρέτο. Στὸ πρῶτο ἔχομε ταλάντευση τῶν μερῶν χωρὶς μετατόπιση τοῦ συνόλου· στὸ ἄλλο τὸ σύνολο ὠθεῖται πρὸς τὰ ἑμπερός. Ἀλλὰ ἂς φύγωμε ἀπὸ τὶς μεταφορές. Πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε δυὸ εἶδη στὶς συγκινήσεις, δυὸ ποικιλίες στὸ αἶσθημα, δυὸ ἐκδηλώσεις στὴν αἰσθηματικότητα, πού τὸ μόνο κοινὸ πού ἔχουν ἀνάμεσά τους εἶναι ὅτι εἶναι συγκινησιακὲς καταστάσεις ξεχωρὲς ἀπὸ τὴν αἴσθηση, καὶ ὅτι δὲν ἀνάγονται, ὅπως ἡ τελευταία, σὲ ψυχολογικὴ μετάσταση ἐνὸς ψυχικοῦ ἐρεθισμοῦ. Στὸ πρῶτο εἶδος, ἡ συγκίνηση ἐπακολουθεῖ μιὰ ἰδέα ἢ μιὰ εἰκόνα παραστημένη στὴν ψυχὴ· ἡ αἰσθηματικὴ κατάσταση προέρχεται βέβαια ἀπὸ μιὰ νοητικὴ κατάσταση πού δὲν ὀφείλει τίποτε στὴν αἰσθηματικὴ πού εἶναι αὐτάρκης καὶ πού, ἂν ὑποστῇ ἔμμεσα τὴν ἐπίδρασή της, πιότερο πού χάνει παρὰ πού κερδίζει. Ἐχομε τότε τὴν ταραχὴ τῆς αἰσθηματικότητας ἀπὸ μιὰ παράσταση πού πέφτει μέσα σ' αὐτήν. Ἡ ἄλλη ὁμως συγκίνη-

ση δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ παράσταση τῆς ὁποίας θὰ ἔπαιρνε τὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἔμενε ξέχωρη. Πολὺ περισσότερο θὰ ἦταν, σχετικὰ μὲ τὶς διανοητικὲς καταστάσεις πού θὰ ἔπακολουθήσουν, αἰτία καὶ ὄχι πιά ἀποτέλεσμα· εἶναι γεμάτη παραστάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι καμμιά καθαρὰ σχηματισμένη, τὶς ὁποῖες ὅμως παίρνει ἢ θὰ μπορούσε νὰ πάρη ἀπὸ τὴ δική τους οὐσία μὲ ὀργανικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ πρώτη εἶναι «ὑπο-νοητικὴ»· μὲ αὐτὴν ἀσχολοῦνται γενικὰ οἱ ψυχολόγοι, καὶ αὐτὴν σκέπτονται ὅταν ἀντιθέτουν τὴν αἰσθηματικότητα στὸ νοῦ ἢ ὅταν βλέπουν τὴ συγκίνηση σὰν θολὴ ἀντανάκλαση τῆς παράστασης. Τὴν ἄλλη θὰ τὴ λέγαμε εὐχαρίστως «ὑπὲρ-νοητικὴ», ἂν ὁ ὅρος δὲν ἀνακαλοῦσεν ἀμέσως καὶ ἀποκλειστικὰ τὴν ἰδέα ὑπεροχῆς σὲ ἀξία· πρόκειται γιὰ προτεραιότητα καὶ στὸ χρόνο καὶ στὴ σχέση ἐκείνου πού γεννᾷ ὡς πρὸς ἐκεῖνο πού γεννιέται. Μόνη, ἀλήθεια, ἡ συγκίνηση τοῦ δευτέρου γένους μπορεῖ νὰ γίνῃ γεννήτρια ἰδεῶν.

Δὲν τὸ προσέχουν ὅταν χαρακτηρίζουν «γυναικεία», μὲ περιφρονητικὴ ἀπόχρωση, τὴν ψυχολογία πού δίνει τόσο πλατεῖα καὶ τόσο ὁμορφὴ θέση στὴν αἰσθηματικότητα. Τὸ πρῶτο ἄδικο πού ἔχουν ὅσοι μιλοῦν ἔτσι, εἶναι ὅτι στηρίζονται στὶς τρέχουσες κοινοτοπίες γιὰ τὴ γυναίκα, ἐνῶ θὰ ἦταν τόσο εὐκόλο νὰ παρατηροῦν. Δὲ θὰ καταπιαστοῦμε, μὲ μόνο σκοπὸ νὰ διορθώσωμε μιὰ ἀνακριβῆ κρίση, σὲ συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο φύλων. Ἄς περιοριστοῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γυναίκα εἶναι ὅσο καὶ ὁ ἄντρας ἔξυπνη, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ὀλιγώτερο ἱκανὴ γιὰ συγκίνηση, καὶ ὅτι ἂν κάποια ψυχικὴ δύναμη παρουσιάζεται στὴ γυναίκα μὲ μικρότερη ἀνάπτυξη, δὲν εἶναι ὁ νοῦς, εἶναι ἡ αἰσθηματικότητα. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὴ βαθειὰ αἰσθηματικότητα καὶ ὄχι τὴν ἐπιφανειακὴ ἀναταραχὴ (1). Ἄλλὰ δὲν ἔχει πολλὴ ση-

1) Περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς ἐξαιρέσεις. Ὁ θρησκευτικὸς ζῆλος μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὴ γυναίκα σὲ ἀνυποψίαστα βάθη. Ἄλλὰ ἡ φύση πιθανῶς θέλησε, κατὰ γενικὸ κανόνα, νὰ συγκεντρώσῃ ἡ γυναίκα στὸ παιδί καὶ νὰ περικλείσῃ σὲ ὅρια ἀρκετὰ στενὰ τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς αἰσθηματικότητάς της. Σ' αὐτὴν ἄλλωστε τὴν περιοχὴ εἶναι ἀσύγκριτη· ἡ συγκίνηση εἶναι ἐδῶ «ὑπὲρ-νοητικὴ», γιὰτὶ γίνεται μαντεία. Τί δὲν ἀναπηδᾷ μπροστὰ στὰ ἐκπληκτὰ μάτια τῆς μητέρας πού κυττάζει τὸ μικρὸ της παιδί! Αὐταπάτη ἴσως; Δὲν εἶναι βέβαιο. Ἄς ποῦμε καλύτερα ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι γεμάτη δυνατότητες, καὶ ὅτι ἡ μητέρα βλέπει στὸ παιδί ὄχι μόνο τὸ τί θὰ γίνῃ, ἀλλὰ ἀκόμη ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ἂν δὲν ἔπρεπε κάθε στιγμὴ τῆς ζωῆς του νὰ ἐκλέγῃ, καὶ συνεπῶς νὰ ἀποκλείῃ.